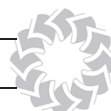

بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری نسخ قرآن‌های مذهب عصر قاجار در کتابخانه مرکزی تبریز

فاطمه غفوری فر^۱، فرنوش شمیلی^۲

چکیده

تاریخ ارسال: ۹۶/۴/۲۵ - تاریخ پذیرش: ۹۶/۸/۱۶

هدف پژوهش: این پژوهش درصدد است ضمن معرفی نسخ قرآنی مذهب عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز، آرایه‌های قرآنی آثار مورد نظر را شناسایی و ساختارشناسانه بررسی نموده و نسخه‌های قرآنی مذهب را به لحاظ ساختارشناسی از منظر ترکیب‌بندی صفحات و فرم نقوش تفحص و ارزیابی کند.

روش / رویکرد پژوهشی: تحقیق حاضر به روش پیمایشی با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است و اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به شیوه میدانی گردآوری و تدوین گردید. از بین ۲۰ نسخه قرآنی مذهب قاجاری موجود در کتابخانه مرکزی تبریز و با صلاحدید متخصصان این حوزه و کارشناس کارآمد بخش نسخه‌شناسی کتابخانه مذکور، جامعه آماری پژوهش را ۱۰ اثر قرآنی مذهب سنددار تشکیل می‌دهد که با توجه به نیاز موضوع پژوهش حاضر، برگزیده شده است. اطلاعات تحقیق در قالب جدول‌ها و نمودارها از طریق نرم افزار SPSS و EXCEL طبقه‌بندی و محاسبه شده‌اند.

اصالت / ارزش پژوهش: مطالعه نسخه‌های مذهب قرآنی محفوظ در آرشیو کتابخانه

۱. کارشناسی ارشد هنر اسلامی - نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده‌ی هنرهای صناعی اسلامی، آذربایجان شرقی، تبریز.
fghafuorifar@gmail.com

۲. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده‌ی هنرهای صناعی اسلامی. (نویسنده مسئول).
f.shamili@tabriziau.ac.ir

مرکزی تبریز و عناصر تزئینی وابسته به قرآن‌ها، سبب ژرف عمیق و ارتقای کیفیت آثار هنری و تذهیب‌های قرآنی می‌شود. این مقاله در نظر دارد جنبه‌های هنری نسخه‌های قرآن‌های مذهب را با تأکید بر عصر قاجار مطالعه کند و تفحصی را انجام دهد. لیکن، آثار مطالعاتی تاکنون معرفی نشده و پژوهشی بر روی آنها انجام نشده است.

یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان داد ۳۹/۹٪ از سرلوح قرآن‌ها بدون تاج همراه با کتیبه سرسوره بوده و ۶۰/۹۱٪ تاج‌دار و دارای کتیبه‌های فوقانی و تحتانی است. ۶۷/۴۷٪ از صفحات متن دارای تزئینات نشان‌دار هستند. در بخش عناصر تزئینی و نقوش ۴۴/۱٪ نقوش ختایی، ۸/۹٪ نقوش اسلیمی، ۱۴/۲٪ نقوش انتزاعی، ۳/۳٪ گره‌چینی، ۱۸/۱٪ دارای جدول‌کشی و عناصر شرفه دارای میانگین ۱۱/۴٪ درصدهای فراوانی نسبتی در بین توزیع نقوش هستند.

نتایج تحقیق: نتایج پژوهش حاکی آن است، عناصر تزئینی همچون نقوش ختایی، اسلیمی، تاج، نیم‌تاج، کتیبه، انواع جدول‌کشی، نقوش ترصیع، نقوش انتزاعی و ... در قرآن‌های منتخب از دوره قاجار کتابخانه مذکور مشاهده شده است. استفاده از گل‌های گرد، شاه‌عباسی، اناری، اسلیمی‌های توخالی و به‌صورت قاب‌بندی ساده، ترکیب‌بندی حلزونی، تنوع رنگی در گل‌ها و جدول‌ها، بیش‌ترین استفاده از رنگ طلا جزء ویژگی‌های شاخص تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار کتابخانه ذکر شده است.

کلیدواژه‌ها: عصر قاجار، نسخه‌های قرآنی مذهب، عناصر و آرایه‌های تزئینی، کتابخانه مرکزی تبریز.

مقدمه

قرآن، کتاب وحی الهی، از همان آغاز نزول میان مسلمانان بسیار مورد احترام و از توجه ویژه‌ای برخوردار بوده است. بنابراین، برای حفظ و نگهداری مطلوب این کتاب آسمانی در ادوار مختلف تلاش‌های بسیاری انجام شده است. لذا کتاب‌آرایی دوره‌های مختلف در زمینه‌های گوناگون از جمله: خوشنویسی، تذهیب، کاغذسازی، جلدسازی و ... چه از لحاظ زیباشناسی و ساختارگرایی و چه از منظر کیفیت و ... پیشرفت کرده و به اوج شکوفایی رسیده است. اما آنچه در کتابت قرآن و قرآن‌آرایی اهمیت بسزایی دارد، دو عنصر اساسی خوشنویسی و هنر تذهیب است.

تذهیب یکی از شالوده‌های اصلی هنرهای انتزاعی - تزئینی در هنرهای اسلامی است که پس از ظهور اسلام در هنر کتاب‌آرایی و نیز پس از خوشنویسی، از بیشترین استقبال

برخوردار بوده و جایگاه مهمی در هنرهای تجسمی به دست آورده است. لذا این عنصر هنر تجریدی - اسلامی کمتر به صورت منفرد به کار رفته و مورد توجه بوده و بیشتر در بطن سایر فعالیت‌های هنری و هنرهای اسلامی چون معماری اسلامی، فلزکاری، سفالگری و ... به وضوح قابل مشاهده است. ریتم، توازن، قرینگی، تکرار در هم تنیده و هماهنگی فرم‌ها بدون یکنواختی و ایستایی، از ویژگی‌های بارز این هنر است. هنر تذهیب زمانی که در خدمت آثار مقدسی چون نسخه‌های قرآنی قرار می‌گیرد، نه تنها کارکرد تزئینی خود را حفظ می‌کند بلکه در نوع خود هنر مقدس هم شمرده می‌شود. زمانی که نقوش تذهیب در تلفیق با عبارت‌های قرآنی که همراه خطوط زیبای اسلامی مانند نسخ، نستعلیق، ثلث و ... آراسته می‌شود، یک فضای معنوی، روحانی، آرام و مسرت‌بخش را به بیننده القا می‌کند. از طرفی، قابل توجه است هنر تذهیب در هر دوره با ویژگی‌های منحصر به فرد خویش، بیان‌کننده روحیات حالات هنرمندان و هنروران در دوره‌های مختلف است. اما استفاده از این هنر در کتاب‌آرایی قرآن، نه تنها جنبه تزئینی دارد بلکه به عنوان یک کاربرد در بخش‌های مختلفی از قرآن همچون فصل آیات، فصل سوره‌ها و یا فصل جزء‌ها به کار گرفته شده است؛ بدین صورت که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها و گاهی میان سطور و متون با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلیمی، ساقه‌ها و گل‌ها و برگ‌های ختایی مزین می‌شوند. لذا کتاب‌های دست‌نویس و نسخه‌های خطی در دوره‌های مختلف، بستر مناسبی برای رویش و شکوفایی هنر تذهیب بودند. بنابراین، هنر تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار نه تنها ادامه‌دهنده هنر تذهیب‌های ادوار پیشین خود یعنی عصر صفوی است، بلکه در نیمه دوم این عصر که مصادف با زمان پادشاهی ناصرالدین شاه بوده است، با حمایت حکام محلی و شاه قاجار سبک جدید و نگرش متفاوتی نسبت به هنر تذهیب در ایران عصر قاجار پدیدار می‌شود.

در پژوهش حاضر به صورت اختصاصی تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار به ویژه نمونه‌های محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز بررسی شده است. کتابخانه مرکزی تبریز یکی از خزاین باارزش و منبع غنی از نسخه‌های خطی و نسخه‌های قرآن‌های مذهب است که

در نوع خود منحصر به فرد بوده و جایگاه ویژه‌ای در میان کتابخانه‌های ایران دارد. قرآن‌های مذهب عصر قاجاری کتابخانه مذکور در زمینه‌های مرمت، کتاب‌آرایی، تزئینات و نقوش، تجلید و... اطلاعات غنی و جامعی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

اهداف تحقیق

۱. معرفی نسخه‌های قرآنی مذهب کتابخانه مرکزی تبریز و شناسایی آرایه‌های قرآنی و عناصر تزئینی در آنها.
۲. بررسی نحوه ترکیب بندی، صفحه‌آرایی، ساختارشناسی و چیدمان عناصر زینتی در نسخه‌های قرآنی مذهب عصر قاجار کتابخانه مذکور.
۳. مطالعه ارتباط فضاهای تجسمی، تبیین ویژگی‌های بصری - تزئینی و ارزیابی میزان به‌کارگیری تزئینات در نسخه‌های قرآنی مذهب مورد نظر.

سؤال‌های پژوهش

۱. چه نوع آرایه‌های قرآنی و چه عناصر بصری - تزئینی در آرایش نسخه‌های قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز به‌کار رفته است؟
۲. صفحه‌آرایی نسخه‌های قرآنی مذهب مذکور چگونه است و در عناصر تزئینی از چه نوع ترکیب و چیدمانی استفاده شده است؟
۳. شاخص‌ترین و برجسته‌ترین مؤلفه‌های حاکم در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار کتابخانه نام‌برده چیست و صفحه‌آرایی و نوع عناصر بصری - تزئینی در این قرآن‌ها با چه میزان ارزیابی شده‌اند؟

روش تحقیق

مقاله پیش‌رو به روش پیمایشی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. از

نظر هدف در حوزه مطالعات کاربردی است و جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، میدانی و با مراجعه به آرشیو نسخه‌های قرآن‌های مذهب کتابخانه مذکور گردآوری شده است. در این پژوهش ابتدا نسخه‌های مورد نظر معرفی می‌شود و سپس به تشریح ترکیب بندی، صفحه‌آرایی نسخه‌های قرآنی مذهب و ساختارشناسی عناصر تزئینی وابسته در آن پرداخته خواهد شد. در ادامه، داده‌های تحقیق در قالب تنظیم جدول‌ها و نمودارهایی مورد بحث قرار می‌گیرند.

پیشینه پژوهش

بررسی کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و سایر منابع چاپی در ایران نشان می‌دهد منبعی که اختصاصاً به موضوع نقوش تزئینی قرآن‌های مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز پرداخته باشد، بسیار اندک و انگشت شمار بوده و با توجه به محتوای مقاله پیش‌رو انجام نشده است، لذا از برخی منابع مشابه و مرتبط در حوزه کتاب‌آرایی و تذهیب نسخه‌های قرآنی دوره قاجار می‌توان به کتاب *تاریخ هنر ایران* نوشته رهنورد (۱۳۸۶) اشاره کرد. وی در این کتاب به شرح اجمالی ویژگی‌های تذهیب‌های عصر قاجار که شامل رنگ‌های شاد و خالص، گل‌های ریشه‌ای بر ضمیمه سرلوح‌هاست، پرداخته است. «محبلی» (۱۳۸۱) در مقاله خود با عنوان «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول تذهیب، آرایشگر صفحات قرآن»، به رشد و شکوفایی و تغییر در تذهیب و تشعیر در عصر قاجار، استفاده از نقوش ختایی به خصوص گل‌های شاه‌عباسی و اناری اشاره دارد. وی همچنین هنرمندان تذهیب‌کار دوره قاجار را نام برده و تذهیب‌های ادوار پیشین و هنرمندان این هنر را مطالعه و بررسی کرده است. در کتاب دو جلدی با عنوان مجموعه *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی* (آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳) آثار نفیس قرآن‌های مذهب و بسیار گرانبهای موزه حرم مقدس ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (ع) معرفی شده‌اند. در این کتاب، سیر تحول تاریخچه تذهیب‌های قرآنی از اوایل قرون اسلامی تا دوره قاجار بررسی شده است. جلد دوم کتاب، اوضاع سیاسی - فرهنگی -

اجتماعی و ویژگی‌های نسخه‌های قرآنی عصر صفوی تا قاجار را توصیف کرده است. در جلد دوم این مجموعه، منتخبی از قرآن‌های نفیس سده دهم تا چهاردهم ه.ق گردآوری و تدوین شده‌اند. «ساریخانی و دیگران» (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان «نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف» به مطالعه و بررسی اینکه قرآن نقش مهمی در اعتلای هنر کتاب‌آرایی به خصوص در سه محور خوشنویسی، تذهیب و تجلید دارد، پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان می‌دهد در هنر اسلامی بیشتر آن بخش از هنرهای گذشته که جنبه تجریدی و نمادین داشته است (نظیر اسلیمی‌ها و نقوش هندسی) در هنر اسلامی از جمله تذهیب، کاربرد فراوان داشته و در تمدن اسلامی صورت دینی - اسلامی یافته است. «موسوی» (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی فرایندهای تخریب تزئینات طلایی‌رنگ و تأثیرات آن بر کاغذ در چند نسخه خطی تزئینی از دوره قاجار» فرایند مواد و رنگدانه‌های طلا و تزئینات طلایی در سه نسخه خطی دوره قاجار را مطالعه کرده است. نتیجه پژوهش وی به دلایل آسیب‌دیدگی شدید کاغذ در نواحی رنگدانه طلایی تخریب شده اشاره دارد که می‌تواند به دلیل تأثیر کاتالیزوری یون‌های مس در فرایند اکسیداسیون سلولز باشد. «دونلو» (۱۳۹۲) در پژوهش دیگری با عنوان «تذهیب نسخه قصص الانبیاء با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز» نمونه‌هایی از نسخه‌های خطی، قرآنی و مذهبی عصر قاجار، نگهداری شده در موزه قرآن و کتابت تبریز، را بررسی کرده است. وی در پایان‌نامه خود نقوش تزئینی گیاهی به کار رفته در نسخه‌های قرآنی مذهب (آرایه‌های سرلوح) و نسخه‌های خطی با تأکید بر صفحات آغازین را مورد تفحص قرار داده است. نتایج پژوهش وی نشانگر تنوع تذهیب‌ها از منظر کیفی و موضوع نسخه‌هاست. برخی از آثار مورد مطالعه چنان دارای ترکیب‌بندی‌های قوی و پرکار، ظرافت در نقوش، کمبود وسعت طیف رنگ‌ها، سرلوح‌های تاجی، قرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح، جدول‌کشی‌های متنوع، حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین غنی و تنوع قلم و قدرت می‌باشند که تذهیب این دوره را از دوره‌های قبلی متمایز می‌کند.

بررسی تعریف تذهیب و تزئینات وابسته به آن

تذهیب در واقع نوعی آرایش صفحات نسخه‌های خطی است که با نقش مایه انتزاعی در هنر ایرانی - اسلامی پدیدار شده است. به این‌گونه آرایش‌ها «تزئین» می‌گویند (پاکباز، ۱۳۸۶: ۱۶۴). «مایل هروی»^۱ تذهیب را مجموعه نقوش گیاهی و هندسی با قرینه می‌داند که مذهب در کشیدن آنها فقط از سیاهی و آب زر استفاده کرده و رنگ دیگری را به کار نبرده است. اگر مذهب در کشیدن نقوش مذکور جز زر و مشکی از دیگرالوان، همچون لاجورد، شنگرف، زنگار، صورتی و... استفاده کرده باشد، نقوش مزبور را در اصطلاح «ترصیع» می‌گویند (مایل هروی، ۱۳۹۴: ۲۶۱). پس از خوشنویسی، تذهیب یکی از هنرهایی است که در پیوند با قرآن شکل گرفته و دارای بیشترین ارتباط با کلام الله مجید است. می‌توان اذعان داشت که تذهیب همزمان با نوشتن قرآن در هنر ایران رواج داشته است، هرچند در آغاز بسیار ابتدائی بوده است. تذهیب در قرآن بیشتر در آستربردقه، شناسنامه، صفحه بسم الله، صفحه فهرست و بخش‌هایی از سوره حمد به کار می‌رفت و در باقی صفحات در حاشیه صفحات کار می‌شده و هیچ‌گاه هنر مستقلی نبوده است بلکه کامل‌کننده و به‌عنوان تزئین خط به کار می‌رفته است (زکی، ۱۳۶۳). از طرفی، فن آرایش و تذهیب قرآن نیز مورد علاقه بزرگان و امرا بوده است تا جایی‌که در نقاط مختلف ایران، به خصوص خراسان، مراکزی برای تعلیم و پرورش علاقه‌مندان در این فن به وجود آمد. «خطاطان کار تذهیب قرآن‌ها را بر عهده داشتند، ولی به تدریج تقسیم کار بین هنرمندان متداول گردید که از فنون رایج در کتابه‌نویسی قرآن‌ها می‌توان به کادربندی اشاره کرد» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۲۰).

۱. به گفته ایشان، تذهیب دو نوع است: تذهیب شانهای و تذهیب معرق. تذهیب شانهای گونه‌ای از تذهیب است که بر روی کاغذ ابری انجام می‌شده است و مبدع آن آقا بوطالب مدرس از دانشمندان روزگار قاجار شمرده می‌شود. تذهیب معرق در مصطلح مذهبیان نقش‌های اسلیمی، فرنگی و نقوشی که بیشتر در عصر صفوی رایج بوده است و عموماً بر حاشیه صفحاتی تعبیه می‌شده که کاغذ آنها از نوع ختایی ضخیم بوده و قابلیت پوست‌کردن داشته است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۹۴).

تذهیب مانند دیگر هنرها از یک سلسله واژگان^۱ برخوردار است (مجرد تاکستانی، ۱۳۹۲: ۲۷). اما از عناصر و آرایه‌های تزئینی مرتبط با هنر تذهیب و قرآن‌آرایی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

آرایه‌های تزئینی همچون: سرلوح^۲، کتیبه سرسوره، نشان آیات^۳، صفحات اختتام و افتتاح^۴، صفحه فهرست^۵.

عناصر تزئینی مانند: نقوش ختایی^۶، نقوش اسلیمی^۷، تاج، شرفه^۸، بند اسلیمی^۹،

۱. در کتاب *قانون‌الصور* در بیان شماری از این واژگان آمده است: چنین کرد استادم راهنمایی* که هست اسلیمی و دیگر ختایی* ز ابر و داغ اگر آگاه باشی* چونیلوفرنگی خواه باشی* مکن از بند رومی هم فراموش* کنی چون اسم هریک جای در گوش.
۲. شکل هندسی مزین به نقوش مذهب یا مرصع که در نخستین صفحه فصل و یا بخش و یا سرآغاز کتاب‌های ترسیم می‌شود، سرلوح اگر تک باشد آن را سرلوح ساده و اگر دو سرلوح در کنار هم در دو صفحه متقابل کشیده شده باشد، آن را مزدوج می‌نامند. سابقه سرلوح به پیش از اسلام بازمی‌گردد. در عصر ساسانی به این نوع صفحات دیباچه می‌گفتند؛ به معنای نوشته کوتاه (همایون فرخ، ۱۳۵۴: ۲۴۷). سرلوح به لحاظ فرم و وسعت رنگی، جزئیات طرح و عناصر متشکله به‌ویژه از منظر موضع اجرا یکی از شاخص‌ترین آرایه‌های تزئینی در هنر تذهیب به خصوص قرآن‌های نفیس است.
۳. سرفصل یا نشان آیات: به آن سرسخن نیز می‌گویند. آرایه و تزئینی است که در اطراف عنوان‌ها و در برخی نسخه‌های نظم و نثر و در نسخه‌های قرآنی قسمت پایان آیات (خمس، عشر، جزء یک آیه، حزب، سجده واجبه) اغلب به صورت شمشه پدیدار می‌شود (بیانی، ۱۳۵۳: ۲۷). به بیان دیگر، نشانه‌ای است دایره‌وار با زمینه‌ای زردین که برای جداسازی آیات، سوره‌ها، جزء‌ها و... به‌کار می‌رود.
۴. صفحاتی تزئینی است که در ابتدا و انتهای کتاب مقدس قرآن قرار می‌گیرد. در این صفحات تزئینی، صرفاً دعای شروع و دعاهایی از ختم قرآن و از این قبیل ادعیه‌ها در آن ذکر می‌شود. گاهی تیز این صفحات به تنهایی و فقط صرفاً به عنوان تزئین محض به‌کار می‌رود.
۵. صفحه‌ای است همانند سرلوح با این تفاوت که بخش‌های مختلفی از آن تقسیم‌بندی شده و جایگاهی اختصاصی برای عنوان‌های سوره‌هاست.
۶. ترکیبی از نقش مایه‌هایی از گل و غنچه و برگ است که بر روی شاخه حلزونی یا همان اسپیرال می‌نشینند. این سبک بر اساس هنرهای تزئینی ایرانی پدیدار شده است (مجرد تاکستانی، ۱۳۹۲: ۲۷).
۷. از طرح‌های قراردادی و نقوش اساسی در هنرهای تزئینی ایرانی به‌شمار می‌رود. در اصطلاح نسخه‌آریان، به نقوش و گره‌بندی‌هایی گفته می‌شود که پیچ‌وخم‌های متعددی داشته باشد. این عنصر یکی از نقش‌های گیاه پیچان است که ساقه جوانه، برگ، گل و ساقه با فاصله معین و قرینه‌سازی و گاهی نامتقارن در هم تابیده می‌شود. اسلیمی را با نام‌های اسلامی، سلمی و ختایی نیز خوانده‌اند (فدایی، ۱۳۹۰: ۷۷).
۸. به خطوط تزئینی گفته می‌شود که در اطراف شمشه یا حاشیه تذهیب به‌کار می‌رود و مانند رشته‌های نور از جسمی نورانی غالباً با رنگ لاجورد یا شنگرف منعکس می‌شود. در برخی از نسخه‌ها نیز قسمت بیرونی کمند را هم شرفه می‌کشیدند (کارگر، ساریخانی، ۱۳۹۰: ۷۵).
۹. بند اسلیمی همان بند رومی است که بر روی درخت اسلیمی یا همان قوس اسلیمی قرار می‌گیرد.

بادامک^۱، نقوش فرنگی^۲، نیلوفر^۳، واق^۴، کمند^۵، جدول‌کشی، رکابه^۶، سرترنج^۷، کتیبه.
تکنیک‌های تزئینی: سنجاق‌نشان، تحریر^۸، ترصیع^۹، نقش ریشه‌ای^{۱۰}، عکاسی^{۱۱}،
حل‌کاری، زرافشان
جایگاه تذهیب و تذهیب‌های قرآنی در عصر قاجار و ویژگی‌های آن:

۱. در لغت به معنای بادام + ک صغیر و در مصطلح مذهببان، شکلی را گویند که از دو چنگ اسلیمی به وجود آمده باشد به طوری که نوک چنگ تصویری شبیه به بادام گرفته باشد. این نقش از دوره صفوی به بعد رواج پیدا کرد.
۲. به گل و بوته‌هایی گفته می‌شود که برگ‌های پهن آنها را احاطه کرده است. آن را یکی از هفت اصل نقاشی ایرانی دانسته‌اند (پورتر، ۱۳۸۹: ۱۵۴).
۳. نیلوفر نقش مایه‌ای است از دوره صفویان به بعد در نگارگری ایران به ویژه در تذهیب تکامل پیدا کرده و علاوه بر کتاب‌آرایی، در فنون هنری دیگر، به خصوص در قالی‌بافی به کار می‌رفت. از طرفی، همراه با گل‌های ختایی دگرگون شد بعدها اصطلاح جدیدی به نام شاه‌عباسی گرفت. (آژند، ۱۳۸۸: ۳۴)
۴. یکی از هفت اصل نقاشی ایرانی است. از سده ششم هجری وارد کتاب‌آرایی شده است. این شیوه ترکیبی از عناصر گیاهی و شاخ‌وبرگ گل‌ها و صورت‌های انسانی و حیوانی است که اغلب در حواشی نسخه‌ها، روی جلد حواشی نگاره‌های تک‌برگی و... از آن بهره می‌برند. (آژند، ۱۳۸۸: ۵)
۵. بسیاری از کتاب‌ها علاوه بر جدول تزئینی رسم شده، جدول دیگری به فاصله از جدول اصلی و محیط بر آن دارد.
۶. به بیان دیگر، شماره صفحه.
۷. شکلی لوزی‌مانند و کنگره‌دار که در قسمت بالا و پایین ترنج ترسیم می‌کنند. در برخی مواقع نام موفق، نام مصحف و... در آن ثبت می‌شود.
۸. خط بسیار نازک و باریک، اغلب به رنگ مشکی و به ندرت به رنگ‌های دیگر که به دور جدول‌های زرین و الوان یا بر اطراف خطوطی که با زر و مرکب الوان نوشته شده، یا در جوانب تصویرها و نقش‌ها ترسیم می‌کنند به جهت آنکه متن جدول یا کلمات و یا تصویر بهتر دیده شود.
۹. گوهرنشانند. در تذهیب با نشانیدن جواهر در جای گل و بوته، صفحه‌های تذهیب را به زیباترین شکل آذین می‌کنند. اگر این کار از نظر مادی ممکن نباشد، تمامی صفحات به خصوص صفحات افتتاح و اختتام نسخه‌ها را با رنگ طلا، لاجورد، زنگار، شنگرف می‌آراستند. به صفحه‌ای که به صورت ترصیع ترسیم شده است، مرصع می‌گویند (حسینی، بهنودی و براتعلی، ۱۳۸۷: ۲۴۵). به عبارت دیگر، ترصیع، تذهیب نقوش منظم هندسی است و جز آن است که با رنگ مشکی و آب طلا در زمینه لاجورد و... تزئین شده و به ندرت رنگ دیگری در آن به کار می‌رود.
۱۰. گل‌ها یا عناصر تزئینی انتزاعی که با ساقه‌ای باریک به یکدیگر متصل هستند و به صورت زنجیره‌ای بلند گاهی دو زنجیره و گاهی در سه زنجیره، به یکدیگر بافته می‌شوند.
۱۱. این اسلوب در تذهیب‌کاری به این طریق است که مذهببان طرح‌های مورد نظر را رسم کرده، سپس با وسیله‌ای چون شفره، برخی از قسمت‌های طرح را از روی کاغذ جدا و سپس روی طرح اصلی قرار داده و شروع به تحریر می‌کند. به نوعی، چاپ ابتدایی برای تسریع در عمل تذهیب و نگارگری به شمار می‌آید (ناصری، ۱۳۷۰: ۱۷).

در دوره قاجار که از سال ۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه. ق/ ۱۷۹۵-۱۹۲۵ م در ایران به طول انجامید (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۶۹) آثار هنری تداوم مستقیم ویژگی‌های هنرهای ادوار بلافصل پیشین نبودند. هنر دوره قاجار چند ویژگی و مشخصه بنیادی دارد که از آن میان می‌توان به ورود عناصر هنر مردمی و عامیانه و وابستگی به هنر غربی اشاره کرد (اسکارچیا، ۱۳۸۴: ۳۵). به‌طور کلی، هنرهای عصر قاجار بسیار قابل شناسایی‌تر از دوره‌های قبلی بوده است و به دلایل و موقعیت‌های فرهنگی-اجتماعی دچار فراز و نشیب‌هایی شده است. از میان هنرهای این دوره با پستی بلندی‌های فرهنگی-اجتماعی-اقتصادی دچار دگرگونی‌های چشمگیری شد؛ به‌گونه‌ای که هنر کتاب‌آرایی عصر قاجار را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد: دوره اول که در ادامه سنت‌های هنری عصر صفویان بوده است و در آن ویژگی‌های مکتب‌های اصفهان و شیراز همزمان با حکومت فتحعلی‌شاه تحول و تکامل یافت. استفاده از خط‌های نسخ و نستعلیق، بهره‌گیری از رنگ لاجورد به صورت تیره در این دوره بسیار ترویج پیدا کرد. همچنین رنگ شنجرف به خصوص در سرسوره‌ها رنگ غالب بوده و نوع طلای به‌کاررفته به شدت رو به درخشانی و زردرنگ و پرجلا گردید. استفاده از گل‌های رنگی متعدد در متن تذهیب‌های سرلوح‌ها و حاشیه‌ها، از دیگر ویژگی‌های این دوره است. نقوش تذهیب‌ها در عین کوچک و ریز بودن، فاقد ظرافت‌های پیشین است و نظم لازم چرخش‌های اسلیمی و ختایی در آنها مشاهده نمی‌شود. از طرفی، در نسخه‌های مذهب دوره قاجار اسلیمی دهان‌اژدری، ماری و فرنگی بیشتری به‌کاررفته و قاب‌های ترنجی که با اسلیمی فرنگی تزئین گردیده، شکل فرنگی‌تری به خود گرفته است (فدائیان، ۱۳۹۳).

دوره دوم کتاب‌آرایی عصر قاجار در زمان پادشاهی ناصرالدین‌شاه شکل گرفت. از ویژگی خاص این دوره، استفاده از ترنج‌های رنگین در حاشیه قرآن‌ها با شرفه لاجوردی تیره و ضخیم است که در دوره‌های دیگر چنین روشی رایج نشد. همچنین، حاشیه‌های

خطایی جایگزین حاشیه‌های تذهیب شد و نقوش طلایی با تحریرهای سیاه نیز رایج گردید. افزون بر این، ابعاد قرآن‌ها کوچک‌تر شد. از طرفی، عمدتاً تفاوتی خاص و چشمگیر در فرم سرلوح‌ها و جزئیات عناصر تزئینی مشاهده نمی‌شود. اما وجود برگ‌های لوتوس یا کنگره‌ای در تزئینات نشان‌ها بسیار قابل ملموس و متمایزکننده از دوره‌های پیشین است (فدائیان، ۱۳۹۳ و رهنورد، ۱۳۸۶).

در نسخه‌های قرآن‌های مذهب عصر قاجار، صفحات تزئینی همچون: صفحات افتتاح و اختتام، صفحه فهرست، دیباچه همان کاربرد سابق را دارند. هرچند استفاده از برخی صفحات کمتر رایج است، نظیر صفحات تقدیم یا صفحات خاتمه، اما مهم‌ترین دستاورد کتاب‌آرایی و قرآن‌های دوره قاجار، استفاده از طرح سرلوح‌های کشیده است که ظرافت و ملاحظاتی خاص به هنر سرلوح‌سازی و تذهیب می‌دهد. به‌طور کلی، از ویژگی‌های تذهیب‌های این دوره می‌توان از تاج‌دار بودن سرلوح‌ها، استفاده از جدول‌های رنگی، بهره‌گیری از تکنیک مرصع در حاشیه بیرونی، استفاده از برگ‌های کنگره‌ای در محیط بیرونی سرلوح و نشان‌آیات، تنظیم متون به تناسب پهنای سرلوح‌ها، یکسان بودن حاشیه مرصع از دو ضلع صفحه، تکنیک دندان‌موشی در لابه‌لای متن آیات، نام برد. استفاده از اسلیمی به شکل دوایر مارپیچی و نقوش ختایی ریز و ساقه‌ها در آرایه‌های تزئینی به خصوص در سرلوح‌ها، از دیگر ویژگی‌های بارز تذهیب‌های قرآنی این دوره است (تصویر).

۱. با کشیدگی سرلوح و کاسته شدن از پهنای آن تقسیم‌بندی، فضای متفاوت‌تری پدید می‌آید. قرار گرفتن سرلوح در گوشه سمت چپ و بالا، سطح صفحه را به چند مستطیل تقسیم می‌کند که دو مستطیل پایینی بزرگ‌ترینند. این تقسیم‌بندی موجب می‌شود سنگینی که در بالای کادر به سبب وجود سرلوح پدید آمده است، با استفاده از فضای حجیم‌تر مستطیل‌های زیرین، از منظر بصری متعادل شود (رهنورد، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

تصویر ۱. سرلوح افتتاح از قرآن عصر قاجار، موزه قرآن و کتابت تبریز.
بخش‌های تزئینی در سرلوح مزدوج (منبع: آرشیو موزه)

در صفحات سرلوح‌دار عصر قاجار معمولاً بین کمند و جدول با نقوش اسلیمی و نقوش ختایی طلالاندازی می‌شود که تنها برخی از نقوش ختایی رنگ‌آمیزی می‌شوند. این تکنیک آرایش، از ادوار پیشین ادامه‌دار بوده است. نقش اسلیمی ماری بسیار به‌ندرت در تذهیب‌های قرآن‌های قاجاری دیده شده است. سنت سبک کتیبه‌های فوقانی و تحتانی در آثار نسخه‌های قرآنی مذهب عصر مذکور رعایت شده است با این تفاوت که کتیبه‌های تحتانی در اغلب موارد از نوع کاربردی به حالت تزئینی تغییر کرده است. از ویژگی‌های دیگر تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار که اغلب در سرلوح‌ها قابل مشاهده است، رعایت نکردن تقارن در سرلوح و ادامه یافتن آن تا حدّ نهایی بالای کادر و منتهی شدن آن به کمند است که در نهایت موجب تغییر در ارتفاع صفحه‌آرایی سرلوح می‌شود. به بیان دیگر، کادر نهایی جدول در صفحه سمت راست که شامل سرلوح

است، با صفحه‌مقابل آن که فاقد سرلوح است، از لحاظ ارتفاع متفاوت باشد. لازم به ذکر است، قرینه‌سازی به‌طور کلی در این دوره از میان نرفته است بلکه شاهد حضور قرینه‌سازی در صفحات متن قرآن‌ها می‌باشیم، اما به‌طور کلی، شیوه‌های متعادل‌سازی در این عصر کمتر مشاهده می‌شود (رهنورد، ۱۳۸۶). از دیگر روش‌های متعادل‌سازی، به‌کارگیری رنگ طلا در سرلوح‌هاست.

صفحات میانی نسخه‌ها اغلب به‌صورت ساده و فقط با یک سرسوره و یک نشان تزئین و جدول‌کشی طلاآزین شده‌اند. گاهی آغاز جزء با یک سرلوح کتیبه‌دار ساده و جدول‌کشی، آراسته شده است.

در تذهیب‌های قرآنی این دوره، استفاده از رنگ طلا به‌صورت افراطی است. (وزیری، ۱۳۶۴: ۳۲). آنچه در تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار جلب توجه می‌کند، مذهب شدن سطح گسترده‌ای از صفحه به‌خصوص در صفحات آغازین و افتتاح است. به اعتقاد برخی از پژوهشگران، تذهیب دوره قاجار به‌خصوص مکتب شیراز به «مکتب گل» شهرت دارد زیرا نقوش ختایی بیشتر از نقوش اسلیمی مورد استفاده قرار گرفته است.

معرفی آثار مورد مطالعه

آنچه در این مقاله فرصت پرداختن به آن فراهم شده معرفی و کاوش ۱۰ نسخه از تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار موجود در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز است. با تدبیر و تأمل در این نسخه‌های مذهب قرآنی، می‌توان به ویژگی‌های تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار پی برد. آرایه‌های تزئینی، نوع ساختار فرمی و رنگ‌بندی عناصر تزئینی، خوشنویسی و... که در ترکیب‌بندی همراه با ساختاری مستحکم و منسجم ترسیم شده‌اند، با درایتی هوشمندانه و آگاهانه بر حشمت و صباحت قرآن‌های عصر قاجار افزوده‌اند.

تذهیب صفحات افتتاح قرآن، صفحات متن، نشان آیات، سرسوره‌ها در قرآن‌های مذکور مد نظر این پژوهش بوده و ترتیب بررسی نمونه‌ها بر مبنای شماره ثبت کد نسخه‌ها لحاظ شده است.

شایان ذکر است، برای خوانش تصویری هر چه آسان‌تر نسخه‌های قرآنی، پژوهشگر جدول‌ها و نمودارهایی را تنظیم و تدوین کرده که موجب استعانت در امر مذاقه و تحلیل آثار است.

با توجه به عدم درج تاریخ‌نگاری دقیق نسخه‌های قرآنی به‌ویژه عصر قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز و به خصوص قرآن‌های مذهب، متخصصان کارآمد استان آذربایجان شرقی در حوزه نسخه‌شناسی، مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌های قرآنی مذهب و هنرمندان تذهیب‌کار در این حیطة، با جدا کردن ادوار مختلف کار شده نسخه‌های خطی و نسخه‌های قرآنی و کدگذاری آنها، نسخه‌های قرآنی مذهب را به اواخر عصر قاجار نسبت داده و آنها را نسخه‌های قرآنی غیردرباری و کاملاً عامیانه و مردمی تشخیص دادند (یاجم، ۱۳۹۶).

شناسنامه آثار مورد مطالعه در جدول ۱ و معرفی تصاویر نسخه‌های قرآن‌های مذهب در جدول ۲ گردآوری شده است.

جدول ۱. بررسی شناسنامه ۱۰ اثر قرآنی تذهیب‌دار در کتابخانه مرکزی تبریز

(منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

کد ثبت	تاریخ	خط	کاغذ	نوع جلد	کاتب	واقف	ابعاد	تعداد اوراق
۶۸۹	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	هندی	چرمی ضربی	-	محمد نخجوانی	۸*۵.۱۱	۱۸۹
۷۲۲	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	ابریشمی	چرمی ضربی	سید یوسف نجیب از تلامیذ احمد عارف	محمد نخجوانی	۸*۵.۱۱	۱۸۹
۱۱۴۵	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	هندی	چرمی ضربی	-	-	۱۷*۱۰	۳۷۹
۲۰۸۱	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	اصفهان‌ای	تیماج فرسوده	سید سلیمان	-	۱۶*۱۳	۳۰۰
۳۰۹۸	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	حسین نخجوانی	۱۶*۵.۲۴	۱۰
۳۰۹۹	اواخر قرن ۱۴ هجری ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	حسین نخجوانی	۱۶*۵.۲۴	۱۰

کد ثبت	تاریخ	خط	کاغذ	نوع جلد	کاتب	واقف	ابعاد	تعداد اوراق
۳۲۷۸	اواخر قرن ۱۴ ه. ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	-	۱۶*۵.۲۴	۲۶
۳۳۸۴	اواخر قرن ۱۴ ه. ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	حسین نخجوانی	۲۰ ۳.۱۳*۸	۱۰
۳۴۰۸	اواخر قرن ۱۴ ه. ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	محمد نخجوانی	۲۰ ۳.۱۳*۸	23
۳۴۰۹	اواخر قرن ۱۴ ه. ق	نسخ	فرنگی	چرمی ضربی	-	محمد نخجوانی	۲۰ ۳.۱۳*۸	19

جدول ۲. معرفی اوراقی از نسخه‌های قرآن‌های مذهب قاجار کتابخانه مرکزی تبریز

(منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

شماره ثبت قرآن: ۶۸۹			
صفحات متن نشان‌دار		سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)	
			
شماره ثبت قرآن: ۷۲۲			
صفحه افتتاح	صفحات متن نشان‌دار	صفحات متن دارای سرسوره و نشان	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)
			
شماره ثبت قرآن: ۱۱۴۵			
صفحات اختتام		صفحات متن نشان‌دار	سرلوح مزدوج (آغاز جزء)
			

شماره ثبت قرآن: ۲۰۸۱		
صفحات متن همراه با سرسوره و نشان آیات		سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)
		
شماره ثبت قرآن: ۳۰۹۸		
صفحات متن نشان‌دار	سرلوح مزدوج (صفحه افتتاح)	
		
شماره ثبت قرآن: ۳۰۹۹		
صفحه متن ساده	صفحه متن دارای سرسوره و نشان	صفحات متن نشان‌دار
		
شماره ثبت قرآن: ۳۳۸۴		
صفحه متن دارای سرسوره و نشان آیات	صفحه متن دارای سرسوره	صفحات متن نشان‌دار
		
شماره ثبت قرآن: ۳۴۰۹		شماره ثبت قرآن: ۳۴۰۸
صفحات متن دارای سرسوره	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات
		

شماره ثبت قرآن: ۳۲۷۸		
صفحه اختتام	صفحات متن همراه با سوره	سرلوح (آغاز جزء) همراه با نشان آیات
		

آنچه در این قرآن‌ها بررسی شده است، سرلوح به صورت (مزدوج و مفرد - صفحات آغاز جزء، صفحات افتتاح و اختتام، دعای افتتاح)، سوره، نشان آیات (خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجب، صلوات و برخی عبارات و معانی) است.

تجزیه و تحلیل آثار

ترکیب بندی و ساختار عناصر تزئینی

هنرمندان با توجه به ذهنیتی که از خلق اثر هنری دارند، روش‌ها، زبان و بیان ویژه‌ای برای آن تجسم کرده و سپس اقدام به زینت بخشی یا به اصطلاح دیگر آراستگی و آذین بندی می‌کنند. ترکیب و ساختار مناسب برای آفرینش یک اثر هنر متعلق به کتاب مقدس، از شرایط و ضوابط خاصی برخوردار است که باید هنرمندان از دنیای پیرامون خود و همچنین عناصر تجسمی - بصری و تزئینی درک عمیقی داشته باشند. لذا، یک اثر تذهیب شده برای نسخه‌های قرآنی نیز از این قاعده مستثنا نیست. از این رو، مهم‌ترین گام برای خلق یک اثر هنری، ظواهر و کلیات آن است که می‌توان در نوع ترکیب بندی و مجموعه عناصر ساختاری بدان شکل داد. بنابراین، شاخص‌ترین اصل در یک هنر تجسمی، جلب توجه و رضایتمندی مخاطبان است که در طراحی و اجرای یک اثر هنری به خصوص هنر اسلامی، نقش بسزایی دارد (غفوری فر، ۱۳۹۵). از نوع ترکیب بندی و ساختارشناسی عناصر بصری و تزئینی در هنر تذهیب، می‌توان به ویژگی‌ها و مؤلفه‌های هنرمندان و نوع شرایط فرهنگی - هنری و اجتماعی آن دوران پی برد (Grabar: 1999). به گفته دکتر حلیمی، مفاهیمی که از ترکیب بندی می‌توان در یک اثر هنری انتظار

داشت، در نمودار ۱ به زبان گویا بیان شده است.

نمودار ۱. بررسی مفهوم ترکیب بندی عناصر تجسمی در فضای یک اثر هنری (حلیمی، ۱۳۸۶)

محل قرارگیری تذهیب عناصر بصری - تزئینی در صفحه و ساختار آن و همچنین ترکیب صفحات قرآن‌های مورد نظر، در جدول ۳ بررسی شده‌اند.

جدول ۳. بررسی ترکیب بندی صفحات، صفحه‌آرایی، عناصر تزئینی در

نسخه‌های قرآنی مذهب مذکور (منبع: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز)

کد ثبت	نوع آرایه‌های قرآنی			
	صفحات متن		سرلوح	
	عناصر تزئینی و نوشتاری	ترکیب صفحه	عناصر تزئینی و نوشتاری	ترکیب صفحه
۶۸۹				
۷۲۲	صفحه دعای افتتاح			
۱۱۴۵				
	صفحه اختتام			

نوع آرایه‌های قرآنی				کد ثبت
صفحات متن		سرلوح		
عناصر تزئینی و نوشتاری	ترکیب صفحه	عناصر تزئینی و نوشتاری	ترکیب صفحه	
				۲۰۸۱
				۳۰۹۸
		-	-	۳۰۹۹
صفحه اختتام و دعای ختم قرآن				۳۲۷۸
		-	-	۳۳۸۴
-	-			۳۴۰۸
				۳۴۰۹

تحلیل ترکیب‌بندی قرآن‌های مذهب مورد نظر

صفحات قرآن‌های مورد نظر در سه دسته قرار می‌گیرند: دسته اول: سرلوح‌های افتتاح، دسته دوم: صفحات متن، دسته سوم: صفحات دعای افتتاح یا دعای اختتام.

دسته اول: سرلوح‌های افتتاح

در نمونه‌های مطالعاتی، ۸ نمونه سرلوح مزدوج موجود است که از بین این تعداد ۵ سرلوح مزدوج و سه سرلوح مفرد است. در بین این نسخه‌ها، ۶ قرآن مذهب سرلوح تاج‌دار موجود است به‌گونه‌ای که دو سرلوح تاج‌دار دارای کتیبه‌های فوقانی و تحتانی یعنی کدهای ۶۸۹ و ۲۰۸۱، یک اثر علاوه بر تاج و کتیبه‌های فوقانی و ذیلی دارای کتیبه تزئینی بازوبندی در اطراف کتیبه متن طراحی شده است (مراجعه شود به کد ۷۲۲). سه نمونه دیگر فقط بین تاج و کتیبه متن دارای کتیبه سرسوره است (کدهای ۳۲۷۸، ۳۴۰۸، ۳۴۰۹). ۲ سرلوح مزدوج دیگر یعنی کدهای ۳۰۹۸ و ۱۱۴۵ فاقد تاج در بخش فوقانی سرلوح هستند. اما قرآن مذهب مجزا در بین نمونه‌های مطالعاتی کد ۱۱۴۵ است که دو نیم‌تاج در ضلع‌های عمودی سرلوح تدوین شده است و دارای دو کتیبه سرسوره و دو کتیبه تحتانی و همچنین دو کتیبه بازوبندی در اطراف کتیبه متن قابل مشاهده است.

دسته دوم: صفحات متن

در صفحات متن قرآن‌ها، حاشیه‌های تزئینی دیده نشده است. نشان آیات تزئینی در این صفحات به صورت هر خمس، عشر، حزب، جزء سجده واجبه در حاشیه بیرونی متن طراحی شده است. گاهی حاشیه با گل‌های تزئینی ساده بین نشان آیات رسم شده است که در مجلل شدن قرآن‌ها تأثیر بسزایی داشته است. آیات در بین ۱۱ الی ۱۸ سطر نوشته شده‌اند. گاهی سرسوره‌های تزئینی در لابه‌لای سطور قابل مشاهده است.

دسته سوم: صفحه دعای افتتاح یا دعای اختتام

یک نمونه شمسه کاربردی در یکی از اوراق آغازین نسخه‌های قرآنی مورد مطالعه به صورت بسیار ساده تزئین شده و دعای افتتاح در داخل آن به تحریر درآمده است (مراجعه شود به کد ۷۲۲). در قرآن‌هایی با کدهای ۳۲۷۸ و ۲۰۸۱ دعای اختتام قابل مشاهده است که به نسبت به صفحات متن متفاوت بوده و دارای جدول‌کشی‌های بیشتری هستند به گونه‌ای که کد ۳۲۷۸ دارای حاشیه از عناصر تزئینی بوده و دعای اختتام در ۱۵ سطر تنظیم شده است. صفحه قاب‌های تزئینی به صورت اسلیمی با تکنیک کلاژهای رنگی و نقوش ساده انتزاعی ترسیم شده‌اند. در کد ۲۰۸۱ صفحه اختتام همراه با تزئینات نشان‌گونه در حاشیه صفحات دیده شده است.

ارزیابی ترکیب صفحات

در بین تعداد مورد بررسی ۳/۴۰٪ ترکیب بندی سرلوح‌ها به صورت تاج‌دار و دارای کتیبه‌های سرسوره هستند. ۵/۲۳٪ سرلوح تاج‌دار به همراه دو کتیبه فوقانی و تحتانی‌اند. ۴/۱۸٪ سرلوح علاوه بر تاج و کتیبه‌های فوقانی و ذیلی، کتیبه بازوبندی در اطراف کتیبه متن تنظیم شده است. ۵/۹٪ سرلوح مزدوج همراه با کتیبه‌های فوقانی و تحتانی و کتیبه‌های بازوبندی دارای نیم‌تاج است. ۲/۸٪ در قسمت بالایی و زیری کتیبه متن دو کتیبه تزئینی مشاهده شده است.

در تحلیل نهایی از کل سرلوح‌ها به نتایج قابل توجهی دست یافتیم که در جدول ۴

قابل بررسی است:

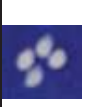

جدول ۴. بررسی ضریب میزان نوع ترکیب بندی در صفحات قرآن‌ها (منبع: نگارندگان)

نوع ترکیب بندی	کتیبه بدون تاج همراه با کتیبه سرسوره	کتیبه تاج دار همراه با کتیبه سرسوره	صفحات متن دارای تزئینات	صفحات متن بدون تزئینات	صفحات افتتاح	صفحات اختتام
ضریب نهایی از درصدهای نسبی	٪۳۹/۹	٪۶۰/۹۱	٪۶۸/۴۷	٪۱۸/۹۶	٪۳/۲۲	٪۹/۳۵

در ادامه به تشریح و واکاوی نقوش تزئینی و عناصر بصری موجود در تذهیب‌های به‌کاررفته در قرآن‌ها پرداخته می‌شود. جدول ۵ عناصر بصری و تزئینی را بررسی کرده است.

جدول ۵. بررسی ساختارشناسی عناصر تزئینی (اعم از نقوش ختایی، اسلیمی، گره‌چینی و نقوش انتزاعی) در بخش‌های مختلفی از قرآن‌های مذهب منتخب (منبع: نگارندگان)

نقوش ختایی									کد ثبت قرآن	
									برگ	۶۸۹
									گل، غنچه	
									برگ	۷۲۲
									گل، غنچه	
									برگ	۱۱۴۵
									گل، غنچه	

نقوش ختایی										کد ثبت قرآن									
																			
-										برگ									
											۲۰۸۱	گل، غنچه							
-																			
-																			
-												برگ							
-													گل، غنچه	۳۰۹۸					
-																			
-													گل، غنچه	۳۰۹۹					
-																			
-													گل، غنچه	۳۲۷۸					
-													برگ						
-																	گل، غنچه	۳۳۸۲	
-															برگ				
											۳۴۰۸	گل، غنچه							
-														گل، غنچه					
-													برگ	۳۴۰۹					

نقوش ختایی									کد ثبت قرآن		
									رگ		
											
نقوش اسلیمی									کد ثبت قرآن		
									۱۱۴۵		
									۳۰۹۸		
										۳۰۹۹	
										۳۳۸۴	
									۳۴۰۸		
									۳۴۰۹		
گره چینی، نقوش تزئینی و انتزاعی									کد ثبت قرآن		
									۷۲۲		
									۱۱۴۵		
									۲۰۸۱		
									۲۰۹۸		
									۳۰۹۹		
									۳۲۷۸		

نقوش ختایی				کد ثبت قرآن
				۳۳۸۸
				۳۴۰۸
				۳۴۰۹

با توجه به آنکه در میان هنر تذهیب رنگ طلا و لاجورد جزء اصلی‌ترین رنگ‌ها هستند، بررسی رنگ طلا در جدول ۴ و رنگ لاجورد در جدول ۵ واکاوی شده است.

تحلیل ساختارشناسی عناصر تزئینی در نمونه‌های مورد بررسی

پس از تفحص و تشریح‌های صورت‌گرفته، می‌توان بیان داشت:

۱) آرایه‌های تزئینی همچون سرلوح‌ها (به صورت مزدوج و تک) در صفحات افتتاح، آغاز جزء، صفحات اختتام و دعای ختم قرآن صفحه‌آرایی شده‌اند. سرلوح‌های مزدوج مخصوص صفحات افتتاح و سرلوح‌های تاج‌دار مختص صفحات آغاز جزء یا احزاب است. این سرلوح‌ها دارای کتیبه‌های تزئینی و کاربردی هستند که در بخش‌های فوقانی و تحتانی قرار گرفته‌اند. نشان‌های آیات در درون و بیرون از متن به صورت‌های تک‌آیه، خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجبه، جملات قصار، صلوات، لعن و نفرین قابل مشاهده است. سرسوره‌ها در سرلوح‌ها به صورت کتیبه‌های پیشانی و تحتانی، در لابه‌لای متن نیز جای‌جای صفحه‌آزین بسته شده‌اند.

۲) عناصر تزئینی در آثار مورد بررسی عبارتند از: انواع تزئینات گل‌های ختایی مانند: گل شاه‌عباسی، فرنگی، انواع گل‌گرد، ۴، ۵، ۶، ۷ پر، انواع غنچه همراه با کاسبرگ، گل‌های ترکیبی، تزئینات بادامک، برگ‌های لوتوس (کنگره‌ای)، برگ‌های ساده، در

انتهای برخی از برگ‌ها تزئینات قرمز رنگ نقشه لاله دیده شده است. نقوش اسلیمی و قاب اسلیمی‌ها بسیار ساده تزئین شده‌اند. تزئینات شرفه‌ای در فرم‌های انتزاعی، ختایی، اسلیمی به شیوه تکنیک عکاسی به رنگ لاجورد قابل مشاهده هستند. سرلوح‌ها دارای تاج در بخش فوقانی و در میانه حاشیه اصلی (یعنی حاشیه طرف زبانه کاغذ) نیم تاج‌هایی ترسیم شده است. کتیبه‌ها با نقوش اسلیمی، ختایی و گاهی فقط با رنگ طلا به نمایش درآمده‌اند. نشان آیات در فرم تزئینی مربع و مستطیل شکل، ترنج، گل اناری، اشک مانند، انواع فرم‌های گل‌های گرد همچون ۳، ۴، ۵، ۶ و ۷ پربه شکل ستاره‌ای، فرم بادامی افقی، فرم ماهی و گاهی همراه با سرترنج‌هایی نقش آرایشی گردیده‌اند. تزئینات گره‌چینی به صورت مختصر و ساده، همچنین نقوش ریشه‌ای به صورت برگ‌های متوالی بسیار ساده شده، دورتا دور برخی از حاشیه‌های درونی سرلوح‌ها و گاهی صفحات اختتام قابل مشاهده است. جدول‌کشی‌های رنگین در تمامی صفحات به خصوص جدول‌های سرلوح‌ها همراه با نقوش ساده شده و گاهی تزئینات دایره‌ای - مربعی رسم شده‌اند.

۳) ترکیب بندی و نحوه صفحه‌آرایی در سرلوح‌ها به صورت سه‌کتیبه‌ای (کتیبه فوقانی، متن، تحتانی) و یا به صورت سه‌کتیبه‌ای همراه با دو کتیبه بازوبندی عمودی ترسیم شده‌اند. در تناسبات برخی از سرلوح‌ها وسعت ترکیب بندی و عناصر تزئینی در تاج برابر و گاهی بزرگ‌تر از فضای متن است. سطر بندی در صفحات متن به صورت ۱۲، ۱۴ و ۱۵، ۱۹، ۲۰ سطری و در محدوده متن سرلوح ۶ و ۷ خط افقی سطر بندی شده‌اند. تناسبات سرسوره به میزان ارتفاع نوشتارها و گاهی مقداری بزرگ‌تر ترسیم گردیده و نیز تزئینات گل‌ها به صورت جزئی در لابه‌لای سطور نوشتارهای متن سرلوح‌ها را شاهد هستیم.

۴) رنگ عناصر تزئینی و زمینه آنها: آنچه در نمودار ۲ مشاهده شد، رنگ‌هایی هستند که در قرآن از آنها یاد شده است اما از آنجا که تفسیر این رنگ‌ها خارج از حیطه پژوهش حاضر است، از تأویل آنها خودداری کرده و به ذکر تطبیق آنها می‌پردازیم. به طور کلی،

رنگ‌هایی چون طلا، لاجورد، شنگرف، سرنج، سبز (زنگار)، فیروزه‌ای، آبی روشن، صورتی، نارنجی، سفید، مشکی در بخش‌های مختلفی از عناصر تزئینی قرآن‌ها به کار گرفته شده است. این رنگ‌ها با ۸ رنگ ذکر شده در قرآن همخوانی داشته و به نوعی در ارتباط با یکدیگر هستند. لذا، قابل توجه است که هنرمندان در طراحی و رنگ‌بندی تذهیب‌ها به خصوص رنگ عناصر تزئینی در قرآن‌ها کاملاً آگاهی داشته و با شناخت و معرفت، این عناصر بسیار زیبا را رنگ‌آمیزی کرده‌اند. نکته قابل توجه این است که زمینه عناصر تزئینی نقوش با چهار رنگ: طلا، لاجورد، شنگرف و مشکی رنگ‌آرایی شده است. این رنگ‌های تیره در زمینه بر روی نقوشی با رنگ‌های روشن ترداعی‌کننده آسمانی با ستارگان رنگین است. از این رو، عناصر تزئینی در هنر تذهیب از چنین معانی بسیار ژرفی برخوردار است. اما رنگ غالب در این آثار به ترتیب طلا و لاجورد است. با توجه به ارزیابی‌های انجام شده از تجزیه رنگ‌ها به نتایج آماری و ضریب اثرگذاری‌های شاخص و قابل توجهی دست یافتیم:

۳/۶۶٪ رنگ طلا، ۲/۱۸٪ رنگ لاجورد، ۷/۱٪ رنگ زرد، ۴/۳٪ رنگ فیروزه‌ای و سبز زنگار، ۶/۴٪ رنگ نارنجی، ۸/۲٪ رنگ مشکی، ۴/۱٪ رنگ سفید و ۶/۱٪ رنگ صورتی.

تذهیب‌های قرآن‌های منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز را تشکیل می‌دهند.

۵) تکنیک‌هایی که در این آثار مورد استفاده قرار گرفته‌اند، عبارتند از: تکنیک عکاسی، تحریر، ترصیع، ریشه‌ای، بوته‌اندازی، حل‌کاری.

۶) آنچه در نحوه ساخت و ساز و پردازش این آثار بررسی شده به شرح زیر است: در نقوش ختایی و اسلیمی و دیگر تزئینات، به هیچ‌عنوان پردازش‌های ریز و با ظرافت‌های پیشین به صورت پردازش خطی و یا نقطه‌ای مشاهده نشده است. آنچه در این قرآن‌ها به کار رفته، استفاده از رنگ‌های متعدد یا تنالیت رنگی در لابه‌لای نقش مورد نظر است و گاهی نقوش تک‌رنگ که اغلب در گل‌های ختایی مشاهده شده است، با یک رنگ سفید از قسمت بیرونی به عنوان یک هاله یا نور ترسیم می‌شود و یک رنگ تیره به اصطلاح داغی در داخلی‌ترین قسمت نقش به عنوان حجم و بُعد دهنده، به آن افزوده می‌شود.

با توجه به بررسی‌ها و کاوش‌های صورت‌گرفته از قرآن‌های مذهب عصر قاجار محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز، آماری از میزان به‌کارگیری عناصر تزئینی در تذهیب‌های قرآنی قاجاری ارزیابی شده که در جدول ۷ قابل ملاحظه است.

جدول ۷. جمع‌بندی کلی از تعداد عناصر موجود در سرلوح‌های قاجاری در قرآن‌های مذهب کتابخانه مذکور (منبع: نگارندگان)

شماره ثبت قرآن‌ها	تاج	نیم تاج	تعداد کتیبه	نوع کتیبه				نوع حاشیه		
				پیشانی	سرسوره	تحتانی	مرکزی	تعداد حاشیه	داخلی	اصلی
۶۸۹	*	-	۴	*	-	*	*	۱	-	*
۷۲۲	*	-	۲	*	-	*	-	۱	-	*
۱۱۴۵	-	*	۱۲	*	*	*	*	۱	-	*
۲۰۸۱	*	-	۴	*	-	*	-	۲	*	*
۳۰۹۸	-	-	۲	*	-	*	-	۲	*	*
۳۰۹۹										
۳۲۷۶	*	-	۳	*	*	-	-	-	-	-
۳۳۸۴										
۳۴۰۸	*	-	۱	-	-	-	-	۱	*	-
۳۴۰۹	*	-	۱	-	-	-	-	۱	*	-

جدول ۸. میانگین درصد و میزان تراکم عناصر تزئینی و توزیع فراوانی از نقوش در تذهیب‌های قرآنی (منبع: نگارندگان)

شرفه	جدول‌کشی	گره‌چینی	نقوش انتزاعی	نقوش اسلیمی	نقوش گل‌های ختایی	تزئینی جامه‌آماری عناصر																	
							اسلیمی	ختایی	صفحات متن	سرلوح	نشان	سرلوح	حیوانی	گیاهی	ماری	توخالی	توپر	برگ - لوتوس	برگ - ساده	بادامک	غنچه	هفت پر	شش پر
اسلیمی	ختایی	صفحات متن	سرلوح	نشان	سرلوح	حیوانی	گیاهی	ماری	توخالی	توپر	برگ - لوتوس	برگ - ساده	بادامک	غنچه	هفت پر	شش پر	گرد - پنج پر	چهار پر	سه پر	شاه عباسی - فرنگی	دسته‌بندی	ساختارشناسانه‌ی	عناصر تزئینی

شرفه	جدول کشی		گره چینی	نقوش انتزاعی		نقوش اسلیمی		نقوش گل‌های ختایی										جامعه آماری									
								تعداد (نوع)	درصد	درصد	میانگین درصد فراوانی نسبی از ۱۰۰	ضریب تغییرات															
۱	۵	۳	۴	۰	۱	۱	۲	۱	۱	۶	۴	۵	۱	۰	۳	۲	۵	۴	۳	۲	۲	۱۱/۴	۳/۳	۱۴/۲	۸/۹	۴/۴۱	
%۲/۵	%۸/۹	%۶/۸	%۱۱/۳	۰	%۳/۳	%۵/۳	%۸/۹	%۱/۳	%۳/۲	۴/۴	۶/۲	%۴/۱	%۱/۲	%۹/۱	%۵/۷	%۳/۴	%۷/۱	%۲/۲	%۳/۱	%۱/۱							

نتیجه‌گیری

چنان‌که «رهنورد» (۱۳۸۶) درباره ویژگی‌های تزئینی قاجاری بیان داشته است، بیش‌ترین استفاده از رنگ‌های شاد و خالص همچنین نقوش ریس‌ه هرچند مختصر، در سرلوح‌های قرآنی قابل مشاهده است که با بررسی یافته‌های این پژوهش استنباط شده است.

- با توجه به گفته «دونلو» (۱۳۶۵) بررسی آثار قاجاری موزه قرآن و کتابت تبریز از لحاظ کیفی و کمی و نیز مبنی بر یافتن شیوه‌های اجرایی قوی و پرکار در ترکیب‌بندی، ظرافت در نقوش، کمبود وسعت طیف رنگ‌ها، وجود سرلوح‌های تاجی، قرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح قرآنی (حمد و بقره)، جدول‌کشی‌های متنوع رنگی،

حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین غنی و قدرت قلم‌های اجرایی، چنین استنباط می‌شود که تمامی موارد مذکور در آثار مورد بررسی، مشاهده و یافت شده است به جز مورد آخر که به شیوه‌های اجرایی اشاره دارد. نتایج این پژوهش با توجه به مطالعات صورت گرفته از قرآن‌های مذهب قاجاری و درباری شیوه‌های اجرایی نقوش گیاهی این آثار را در سطح متوسط و نه چندان قوی یافت نموده است زیرا قرینگی، سایه‌گذاری، دورگیری تناسبات نقوش گیاهی و انتزاعی و هندسی و... در این آثار کم‌تر دیده شده است.

- با توجه به بیانات «ساریخانی» (۱۳۹۳) هنر کتاب‌آرایی در سه محور خوشنویسی، تذهیب و تجلید شکل گرفته است که بیشتر آن دارای نقوش گیاهی هستند که جنبه تجریدی و سمبلیک داشته‌اند؛ نظیر اسلیمی‌ها و گل‌های ختایی. لذا با تفحص‌های صورت گرفته در آثار این پژوهش چنین استنباط می‌شود که علاوه بر نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی، از نقوش انتزاعی نیز در این آثار بهره برده‌اند اما میزان استفاده از نقوش گیاهی به ویژه گل‌های ختایی بیشتر از نقوش اسلیمی است چنان‌که پیش‌تر میزان استفاده از نقوش، ارزیابی و ذکر شده است.

بنابراین، نتیجه می‌گیریم در تحقیقات انجام شده و با استناد به پیشینه مطالعات صورت گرفته، مهم‌ترین خصوصیت‌های ساختارشناسانه عناصر بصری و تزئینی قرآن‌های عصر قاجار ذکر شده، با نسخه‌های قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز قرابت دارند. از این رو، با توجه به آثاری که تشریح و بررسی شده است، درمی‌یابیم: این قرآن‌ها متعلق به قرائت‌های خانگی و مجالس عمومی و افراد غیردرباری بوده است. بنابراین، باید در این نوع قرآن‌ها عناصر تزئینی طوری چیدمان و آراسته شوند که قابل خواندن و تلاوت بوده و موجب برهم‌زدگی تمرکز حواس مخاطب و خوانندگان نشود. از جانبی دیگر، فضا سازی، ساختار صفحه، تراکم نقوش، فشردگی و پیچیدگی عناصر تزئینی همچون گذشته بر کل صفحه غالب نبوده و عناصر نوشتاری بیشتر جلوه‌نمایی دارد. عناصر تزئینی پس از عناصر نوشتاری ارجحیت دارند، به گونه‌ای که قرآن‌ها قابل

تلاوت و خوانا باشند و عناصر تزئینی به عنوان یک عنصر زیبایشناسانه در صفحه حاکم است.

اما در پی پاسخ به پرسش‌های تحقیق می‌توان گفت:

* پاسخ سؤال اول: چه نوع آرایه‌های قرآنی و چه عناصر بصری - تزئینی در آرایش نسخه‌های قرآن‌های مذهب منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز به کار رفته است؟
- آرایه‌های موجود در قرآن‌های منتخب از جمله سرلوح، صفحات متن با جدول‌کشی‌های رنگین، نشان آیات (خمس، عشر، جزء، حزب، سجده واجب، جملات قصار، صلوات، لعن و نفرین)، انواع سرسوره، صفحات اختتام و صفحه دعای افتتاح می‌باشند. عناصر بصری - تزئینی در سه بخش گیاهی، هندسی و انتزاعی طبقه‌بندی شده‌اند که بیش‌ترین نقوش به تزئینات گیاهی اختصاص دارد.

* پاسخ سؤال دوم و سوم: صفحه‌آرایی نسخه‌های قرآنی مذهب مذکور چگونه است و در عناصر تزئینی از چه نوع ترکیب و چیدمانی استفاده شده است؟
* شاخص‌ترین و برجسته‌ترین مؤلفه‌های حاکم در نسخه‌های مذهب قرآنی عصر قاجار کتابخانه نام‌برده چیست و صفحه‌آرایی و نوع عناصر بصری - تزئینی در این قرآن‌ها با چه میزان ارزیابی شده‌اند؟

- آنچه در ویژگی‌های اساسی ساختارشناسی فرمی و ترکیب‌بندی، صفحه‌آرایی و رنگ‌بندی این آثار مشاهده شده است: ترکیب قرآن‌ها در سطرهای طولانی، ترکیب‌های سرلوح‌ها به صورت‌های سه‌کتیبه‌ای تاج‌دار و بدون تاج و سرلوح‌های مزدوج و مفرد، نیم‌تاج‌های تزئینی در سرلوح‌ها، به‌کارگیری سرلوح و اوراق داخل نسخه‌های قرآنی مذهب بدون حاشیه‌سازی تزئینی، سرلوح‌ها با تزئینات بازوبندی مشاهده شده‌اند. کوچک بودن سایز عناصر نوشتاری، بهره‌گیری از جدول‌کشی‌های نسبتاً مفصل در صفحه، استفاده از رنگ لاجوردی و البته رنگ‌های متنوع در نقوش ختایی، بهره‌گیری از ترکیب اسپیرال‌های ساده در چرخش نقوش ختایی لابه‌لای دیگر عناصر تزئینی، وجود قاب اسلیمی‌های بسیار ساده و مختصرگاهی با اسلیمی‌های تزئینی توپر، از دیگر

ویژگی‌های ساختارشناسی قرآن‌های مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز است. از طرفی، به گفته خانم رهنورد، رعایت نکردن تقارن در سرلوح‌ها، ادامه یافتن کادر سرلوح تا حدّ نهایی بالای کادر صفحه اصلی و منتهی شدن آن به کمند است که در نهایت موجب تغییر در ارتفاع صفحه آرای سرلوح می‌شود. به بیان دیگر، کادر نهایی جدول در صفحه سمت راست صفحه که شامل سرلوح است (گاهی سرلوح مفرد می‌شود) با صفحه مقابل آن که فاقد سرلوح بوده، از لحاظ ارتفاع تفاوت دارد. از طرفی، قرینه‌سازی به طور کلی در عصر قاجار از میان نرفته است، بلکه شاهد حضور قرینه‌سازی در صفحات متن قرآن‌ها و سطرهای آیات می‌باشیم، اما به طور کلی شیوه‌های متعادل‌سازی در آثار مورد مطالعه کتابخانه مرکزی تبریز نیز کمتر مورد استفاده قرار گرفته است.

- میزان به‌کارگیری نقوش عناصر تزئینی از جمله به‌کارگیری بیش از ۴۴/۱٪ نقوش ختایی، ۸/۹٪ نقوش اسلیمی، ۱۴/۲٪ نقوش انتزاعی، ۳/۳٪ نقوش گره‌چینی، ۱۸/۱٪ استفاده از جدول‌کشی اغلب با رنگ طلا، ۱۱/۴٪ نقوش شرفه با رنگ لاجورد در قرآن‌های مذهب عصر قاجاری کتابخانه نام‌برده مشاهده شده است. ترصیع در حاشیه قرآن‌ها، حل‌کاری، تحریر و ساخت و ساز دندان‌موشی میان سطور، عکاسی در شرفه‌ها و بوته‌اندازی میان نوشتارها، یکی از تکنیک‌های رایج عصر قاجار تکنیک نقوش پیچان ریشه‌ای در حاشیه‌های باریک داخل سرلوح‌هاست که در تذهیب‌های قرآن‌های منتخب از کتابخانه مرکزی تبریز استفاده شده است.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۸۸). «اصل واق در نقاشی ایرانی». *مجله هنرهای تجسمی هنرهای زیبای تهران*، ش ۳۸، ۱۳-۵.
- اسکاچیا، جیان روبرتو (۱۳۸۴). *تاریخ هنر ایران (هنر صفوی، زند و قاجار)*، مترجم: یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳). *کتاب‌شناسی نسخه‌های خطی، به‌کوشش حسن محجوب اردکانی*، تهران: انجمن آثار ملی.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۶). *از نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز*، تهران: زرین و سیمین.

- پورتر، ایو (۱۳۸۹). *آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی*. مترجم: زینب رجیبی، تهران: نشر متن.
- حسینی، سیدحبيب؛ بهبود، هادی و براتعلی، غلامحسین (۱۳۸۷). *دایره‌المعارف عمومی رشته‌های صنایع دستی ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خلیلی، ناصر و فرانسیس دروش (۱۳۷۹). *سبک عباسی: قرآن نویسی*، مترجم: پیام بهتاش، تهران: نشر کارنگ.
- دونلو، حوریه (۱۳۹۲). *تذهیب نسخه قصص الانبیا با نگاهی به نسخ عصر قاجار*، موزه کتابت تبریز، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، استاد راهنما: دکتر مهدی محمدزاده، تبریز.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*، تهران: سمت.
- زکی، محمدحسن (۱۳۶۳). *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، مترجم: محمدعلی خلیلی، تهران: اقبال.
- ساریخانی، مجید؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن و طاووسی، محمود (۱۳۹۳). «نقش قرآن کریم در آفرینش هنری و شیوه‌های مختلف کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران»، *فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی*، ش اول، ۶-۱۸.
- صحراگرد، مهدی؛ عبادی، محسن و فدائیان، مجید (۱۳۹۳). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (مجموعه قرآن‌های نفیس از سده دهم تا چهاردهم ه.ق)*، مترجم: شادی غفوریان، جلد دوم، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- غفوری‌فر، فاطمه (۱۳۹۵). *طراحی و اجرای تذهیب قرآن بر اساس نمونه‌های تیموری موجود در موزه آستانه مقدسه قم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، استاد راهنما: دکتر مهدی محمدزاده، تبریز.
- کارگر، محمدرضا و ساریخانی، مجید (۱۳۹۰). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، تهران: سمت.
- مایل‌هروی، نجیب (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۹۴). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران: سوره مهر.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۹۲). *شیوه تذهیب*، تهران: سروش.
- محبلی، آزاده (۱۳۸۱). «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول هنر تذهیب آرایشگر صفحه‌های قرآن»، *گلستان قرآن*، دوره سوم، ش ۱۲۶، ۱۱-۱۵.
- معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- ناصری، ملیح (۱۳۷۰). *اولین گام در راه طراحی و تذهیب و مینیاتور*، ج ۲. تهران: کیان.
- همایون‌فرخ، رکن‌الدین (۱۳۵۴). «هنر کتاب‌سازی در ایران»، *راهنمای کتاب*، ش ۱۵۸، ۲۷-۳۰.
- وزیر، الهه (۱۳۶۴). «تذهیب عروج نقش و رنگ در هنر اسلامی»، *کیهان فرهنگی*، ش ۱۷، ۳۲-۳۰.
- باجم، افسانه (۱۳۹۶). *بررسی نسخ قرآنی مذهب عصر قاجاری*، نگهداری شده در کتابخانه مرکزی تبریز (مصاحبه)، کتابخانه مرکزی تبریز: بخش نسخ خطی و نسخ قرآنی.

تصاویر:

- آرشیو نسخ قرآنی عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز
- Grabar, Oleg. 1999. *Mostly Miniatures (An introduction to Persian painting)*. Newjersey: Princeton university